

տրարար «Հայտնի» կոչումը: Եւ եթէ մտադրութեամբ քննենք օրինակի համար Ռամսէսի քանդակները կազմէի ճակատուն՝ իբր «Հաթ» ներկայացուած տիպերը, բոլորովին կը նոյնանան այս «այլանդակ» տիպարին հետ: Աւելցնենք թէ Հեղինակին համար ի վերջոյ կարեւորութիւն չունի նաեւ այն խնդիրը թէ արդեօք նոյն «Հայտնի» ցեղական ո՛րչափ տարածուած ըլլար Փոքր-Ասիայէ դուրս, յատկապէս նաեւ Արեւելեան Եւրոպոյ մէջ մինչեւ Ալպեանները: Իրեն համար կը բաւէ նախ թէ «Իբրեւ Արմենոյիտ որակուած եւ Փրիլքական որոշ զիմազծութիւն ունեցող այդ տիպի Փոքր-Ասիոյ հնագոյն խաւ լինելու մասին» կարծիք կայ. եւ երկրորդը (— կը յաւելու ինքն անմիջապէս —) թէ այն Հայտնի պը ըլլան միանգամայն արդէն «Նոր-քարային դարի բնիկներ» են: Եւ վերջապէս կը գտնենք երրորդ՝ կարեւոր յայտարարութիւնս թէ «վեց տարիէ վեր ուշադրութեամբ հետեւած եմ բոլոր վիճարանութիւններին եւ հրատարակութիւններին գտնելու մի լուծում մարդարանօրէն «Արմենոյիտ» մկրտուած հին ցեղին հնախօսական կապակցութիւններին, եւ իբրեւ բանաւոր մի վարկած — գուցէ առ այժմ յանդուգն — կ'առաջարկեմ նոյնացնել «Արմենոյիտ» ցեղախումբը թաթար արձանագրութեանց յիշած հուրբի ժողովրդին հետ»: Կը կցուի թէ՛ «Ո՛չ մի Արեւմուտցի գիտնական չէ ըրած նոյնացման օրէնք վորձ, ո՛չ ալ հետաւոր կամ մերձաւոր մի ակնարկութիւն մի այդպիսի հնարաւորութեան մասին»: «Միմիայն Բրօֆ. Ալին Գաղբի» նշանակած է, կ'ըսէ, Սուրբ ժողովրդեան գոյութիւնը «Վրաստանի Կախեթիայէն սկսեալ մինչեւ Պաղեստին եւ Սոմալիա եւ նոյն իսկ Հիւսիս արշաւանքների տիրապետութեամբ յեզիպտոս». — եւ թէ նոյն գիտնականն իւր գրոց վերջն իբր 20 էջ պատկերներ գետեղած է «հին քանդակները եւ արձանները» եւ այն՝ յառաջ բերելով «Հին-եգիպտական, Սուրբիական, թաթարական, Ասորական եւ հուրբի դիմեր ապացուցներու Առաջաւոր Ասիոյ հնագոյն ցեղի միօրինակ դիմագծութիւնը» (անդ՝ էջ 429): Արդ նախ ասի կրնայ ընդունել ըլլաւ այն իմաստով թէ այդ տիպարին նմոյշներ կրնան գտնուիլ ընդարձակ տարածութեան մէջ. բայց ո՛չ այն իմաստով թէ այն եղած ըլլայ միակ հնագոյն բնակչութիւնն ամբողջ

Յառաջակողման Ասիոյ: Այս տիպարին քով կայ՝ այլեւայլ տեղեր նաեւ իբր գերիշխող՝ յատկապէս Երկարազուրի տիպարը: — Իսկ թէ՛ Կարճազուրի եւ թէ՛ Երկարազուրի տիպարով կը ներկայանան նաեւ հնագոյն Պատմութեան մէջ զանազան ազգեր ու լեզուներ: Ուստի՝ «Փոքրասիական» կամ «Հայտնի» տիպարը միակ պատմական ազգի մը (— Սուրբիներու —) ընծայել՝ ուղիղ չի կրնար ըլլալ:

Բայց տակաւին շարունակենք «վարկածը»: Բաւական երկար է այն բաժինն, ուր կը խօսուի Հաթեան մայրաքաղաքին (Բողազէօյի) գիւմարին աղիւսագիր բնագիրներուն մէջ գտնուած լեզուներու մասին, յատկապէս այն երկու լեզուաց՝ գործնք սովորութիւն եղած է կոչել Նախախաթերէն եւ Հուրբիարէն. — եւ այն՝ զլիսաւորարար Փորթէրի ծանօթ մէկ գրուածքին հետեւելով, իբր «միմիայն անոր փոքրիկ ուրուագիծը»²⁰²: Այս մանրամասնութիւնը մեզի համար հոս աւելորդ են: Միայն նկատենք թէ նաեւ ասոնց մէջ շիփութիւնը չեն պակսիր. — օրինակի համար սխալ է տեղեկութիւնս թէ «Հրոզնի արդէն հաստատած է որ նախապէս իր «խաթարական» կոչած զլիսաւոր լեզուն խաթարական էր»²⁰³: Արդ Հրոզնի այսպիսի բան չէ՛ ըսած, եւ չէր կրնար ըսել. որովհետեւ ինքը նախ մտադիր եղած է թէ բացի «խաթարական» կամ Հաթեան հնդիկէր. լեզունը գոյութիւն ունի ուրիշ լեզու մ'ալ, այն՝ է «խաթարէն» (Հրոզնիէ ոչ-հնդիկէր. հոչակուած): Ուստի երկու տարբեր լեզուներ են. միայն թէ Հրոզնի կը գուշակէր թէ ոչ-հնդիկէր. Սարբի. լեզուն

²⁰² Անդ՝ էջ 429—432: — Հմտ. E. Forrer, Die Inschriften und Sprachen des Hattireiches: ZDMG, N. F. 1 (= 76), Heft 2, p. 174—269: Ասոր մասին՝ նաեւ վերն ու այլուր:

²⁰³ Անդ, էջ 430: Կոչման կերպը («Mitt. d. D. O. Ges. 56 տարի») կը ցուցնէ թէ Հեղինակն անձամբ չէ տեսած Գերմանական Արեւելեան-Ընկերութեան այս թիւ 56 Տեղեկագիրը՝ 1915 տարւոյ (հմտ. Mitt. d. D. O. Ges. 1915, Dez., Nr. 56, pp. 50), որուն սկիզբը կը գտնուի Օ. Վէրբի գրուածքը՝ Բողազէօյի բնակավայրի ընդարայ մասին աշխատութեանց այն մասնակի վիճակը (էջ 1—5). — Երկրորդ՝ եղ. Մէյէրի. «Հաթեան լեզուի առեղծուածքները» (էջ 5—17): Պատկերներով՝ թ. 1. «Հաթեր, Ռամսէս Բ.ի պատերազմական քանդակներէն» (Իբր 1250 Ն. Բ.) եւ թ. 2—10՝ «Գերբներ Ասորիքէ-Հարեմէի գերեզմանէն» (Իբր 1350 Ն. Բ.). — Եւ երրորդ՝ Ֆր. Հրոզնիի՝ «Հաթեան առեղծուածի լուծումը. աստիճան տեղեկութիւն» (էջ 17—50. Հարբիարէնի մասին՝ անդ՝ էջ 40—43, քանի մը տող բնագրական օրինակով ալ):

իւր բառագանձով ազգած կրնայ ըլլալ հնդիկ-եւրոպական Հաթերու լեզունը վրայ:

Նման կամ աւելի նոյն շիփութիւնն ազգած է ի վերջոյ եզրակացութեան վրայ ալ, զոր բառացի յառաջ կը բերենք. «Իմ ներկայ նպատակին համար, կ'ըսէ, էական նշանակութիւն ունի խաթարէն եւ Նախախաթի լեզուների ստոյգ փոխ-յարաբերութիւն եւ ձեւախօսական կապակցութիւնները: Իբրին է ըմբռնել թէ Փորթէրի գործածած Նախախաթի աստեթիւնը կը նշանակէ որ այդ լեզուն կը խօսուէր բնիկներէ՛. Հնդ-եւրոպացի թաթար ժողովրդի թաթարաշաբ-Ռոզնիարէնէն առաջ, եւ եթէ խաթարէնը միմիայն անոր մէկ «գաւառաբարբառն» էր. ուրեմն կարելի է հետեւցնել որ Նախախաթի լեզուն եւս Հնդ-եւրոպական ազգացութիւն կրելէն առաջ, հիմնապէս յարեւմտեւ էր խաթարէնին. այսինքն թէ գտնէ Ալիսէն մինչեւ Երասիս եւ Միտանի Նոր-Քարային այդ «Արմենոյիտ-հուրբի» ժողովուրդը կամ ցեղը կը խօսէր խաթարէն, թէ Հնդ-եւրոպացի արշաւողներ էին ինքզինքն խաթարի կոչող տարրը» են (անդ՝ էջ 432):

Արդ հիմնական սխալ հասկացողութեան կամ շիփութեան վրայ հիմնուած է այս ամբողջ եզրակացութիւնը, որուն ենթադրեալ հիմն անգայ է: Ո՛չ Փորթէր, ո՛չ Հրոզնի եւ ո՛չ ուրիշ մէկը չեն անգամ մտածած թէ Նախախաթերէնը «միմիայն մէկ գաւառական» ըլլայ խաթարէնի: Բողոքովին անհիմն է այսպիսի կարծիք մը, եւ կը կրկնենք՝ թէ ասոնք երկու տարբեր լեզուներ են, որոնք որեւէ կապ չունին իրարու հետ: Եւ ճիշդ չէ դարձեալ թէ «Նախախաթերէնով» գրուած ըլլան բազմաթիւ ընդարձակ Աղիւսներ (անդ՝ էջ 431). քանի որ ցայժմ գտնուած են միայն իբր 50 հատակոտորներ Հատածներու, ընդհանրապէս Աղօթներ, պաշտամանց Երգեր են, եւ յատկապէս վերջիններուն կից են հնդիկեր. Հաթերէնի քարգմանութիւններ. այնպէս որ ասոնք երկիւրեւեմ են: Բայց Աղօթից ու Երգոց բուն լեզուն բոլորովին տարբեր լեզու մըն է, եւ «Նախահաթերէնի կազմութիւնը Բողազէօյի բոլոր միւս լեզուներէն չափազանց կը տարբերի» են (Փորթէր):

Արդ տարօրինակն այն է որ Հաթերէն բնագիրներն այս օտար լեզու աղօթից ու Երգոց քով նշանակած են միշտ՝ ha-ad-ti-li(š),

այսինքն ուրեմն «Հաթերէն»: Ասկէ եզրակացուցած են գիտնականք թէ ուրեմն Հնդիկեւրոպական «Հաթերէն» (Բողազէօյի դիւանին բուն լեզուն)՝ ուրիշ յորջորջանք ունենալու էր: Փորթէր կը կոչէ զանի Կաներէն՝ կետարիոյ մօտ Կանէշ քաղաքի անուամբ, Հրոզնի կ'անուանէ Նեսերէն՝ Նէշաշ հին մայրաքաղաքին (հաւանօրէն՝ դասական Նիւսա) անուամբ: Այս խնդիրը կը թողունք հոս: Արդ շիփութիւն չըլլալու համար սովորութիւն եղած է այն օտար ha-ad-ti-li(š) լեզուն կոչել Նախախաթերէն: Իսկ հնդիկ-եւրոպական եւ պետական զլիսաւոր լեզուն կը կոչուի պարզ հնդիկէր. «Հաթերէն» (եթէ չենք ուզեր ընդունիլ «Կաներէն» կամ «Նեսերէն» տակաւին խնդրական յորջորջանքները)²⁰⁴:

Բողազէօյի բնագիրներու մէջ կայ ուրիշ լեզու մ'ալ, որով կան նոյնպէս Աղօթներ եւ ոգեկոչումներ, եւ ասոնց քով նշանակուած է նոյն ոճով՝ har-li-li (կամ hur-li-li), ուստի՝ հուրբիարէն (կամ խաթարէն): Արդ այս լեզուաւ կը գտնուին նաեւ բաւական թուով «աղիւսներ», եւ այն՝ այլեւայլ՝ գրոցներ, այսպէս՝ «Գիւղամէշի-Երգը, Արբուշ-Երգը, այս վերջինը գտնէ 14 աղիւսագիր ունի, այսինքն իբր 3500 տող կը պարուհանէ»: Արդ այս (Հուրբիարէն) լեզուի համար արդէն Հրոզնի իւր առաջին վերոյիշեալ Տեղեկագրին մէջ գտած էր թէ նոյն է Միտանեան լեզուն, ուստի այն լեզուն հետ՝ որ էլ-Ամառնային փարաւունեան գիւմարէն ծանօթացած էր: Այս Հուրբիարէնն է «միմիայն մէկ գաւառաբարբառն» Միտանեանի²⁰⁵:

Այս է իրողութիւնն. եւ հետեւաբար վերոյիշեալ ամբողջ տեսութիւնը թէ Նախահաթերէն՝ խաթարէն ըլլայ «գաւառական» միայն տարբերութեամբ, եւ Ալիսէ մինչեւ Միտանի (— թողունք Երասիւր —) Սուրբիարէն խօսող միակ ժողովուրդ մ'եղած ըլլայ, կառուցուած է անգայ հիման եւ սխալ հասկացողութեամբ վրայ, եւ ինքնին կը կործանի:

Յաւելունք թէ փոխանակ «Միտանեան»

²⁰⁴ Նախահաթերէնի մասին՝ E. Forrer, l. ZDMG, 1922, p. 189—190 եւ 228—241 (Die protobattische Sprache):

²⁰⁵ Հարբիարէնի կամ Հուրբիարէնի մասին՝ Փորթէր, անդ, էջ 188—189, եւ 224—228 (Die harrische Sprache). «Միտանեանէն կը տարբերի միայն իբր գաւառաբարբառն եւ գրչութեան տարբեր կերպով»:

բէն» յորջորջանաց թերեւս լաւագոյն է կոչել հոս ալ «Նախալիտաներէն» որովհետեւ հաւանական է թէ «Միտաննի» անունը Հնդկի-եւրոպական տիրող տարրը տուած է այն անունամբ կոչուող երկրին, եւ անունն ալ թերեւս իրեն հետ բերած է հետաւոր նախահայրենիքէ մը²⁰⁶ : Յամենայն դէպս նաեւ լոկ «Միտաննի» ըսելով կը հասկցուի եւ Ամառնայի Միտաննեան Դուշրատտայ արքայի հետ փոխանակուած թղթոց մէջ մեծ թղթոց մը (թ. 24) օտար լեզուն :

Իսկ Երասխայ հովիտն ունեցած է արդեօք «Սուրբի-Միտաննի» կարծազլուի «Հայատիպ» նախնական տիրող բնակչութիւն մը : Այս խնդիրը պարզապէս անոր համար միայն է, որ Ա. Սաֆրաստեան «Պարրի» աշխարհը կ'ուզէ ըմբռնել իբր Հայաստան գրեթէ Արշակունեան չրջանի ամբողջ տարածութեամբ : Միւս գիտնոց մեծ մասը՝ որոնք «Պարրի» Հայաստան կը համարին տակաւին, նոյնը կ'ըմբռնեն Հիւսիսային Միջագետաց կից մասը կամ Հարաւային Հայաստան եւ վանայ ծովու չրջակայքը : Զիարդ եւ իցէ՝ այս տեղ ալ շատ որոշ պատասխան մը կարելի է արդէն տալ : Երասխայ հովիտն մէջ եւ արդէն Հայաստանի սահմաններուն մէջ «կարճազլուի Հայատիպ» եթէ գոյութիւն ունէր, յամենայն դէպս փոքրամասնութիւն մ'ըլլալու էր : Որեւէ առթիւ գտնուած կմախքներն ու գանգերն երկարագուլս են, եւ Աշխ. Քարանթարեանի բառերով՝ «Այդ փամանակ այս տեղ ապրում էր մի ցեղ, երկարագուլս-դուլիսոցեփալ, բաժնուած ըստ Հայաստանի տարբեր վայրերի՝ մի քանի հատուածների (ազգակից ժողովուրդներ), որոնք տարբեր անուններով են կոչուած» են : Ասոնց «հնագոյն... կուլտուրան նոյնաբնոյթ, ընդհանուր

²⁰⁶ Հրոզնի այժմ կը համարի թէ Mitanni յորջորջանք էր Արիականաց եւ մանաւանդ Հնդկաց, որոնք տիրեցին Hurri կամ Hanigalbat պետութեան, որով Hurri յորջորջանք ըլլայ «այդրեանին», ոչ հնդկիկերոպական ժողովրդեան» են : Միւս կողմանէ Mitanni աշխարհագրական անունն հնագոյն ձեւն ըլլայ Maïteni, ինչպէս կ'երեւայ Կերկուկի արձանագրութեանց մէջ, ուր միտանեան Sauššatar արքայ Maïteni աշխարհի կը կոչուի : Այս վերջին ձեւն Հրոզնի կ'ուզէր համեմատել Ազովի ծովուն հին անունն Maiotisի հետ (այս տեղ կը բնակէր ժողովուրդ մ'ալ Maietai կամ Maeotae) . — Հմմտ. Bedřich Hrozný Le Hittite: Histoire et progrès du déchiffrement des Textes: «Archiv Orientalni», Vol. III, Nr. 2 (1931), p. 272—295, յատկապէս էջ 286—292. Գարձեալ իբր՝ Weiteres zu den Ländern Churri und Mitanni: das Land Maïteni: «Archiv Orientalni», I, Nr. 2 (1929), p. 252—253.

է բոլորի համար. սա ընդգրկում է Քարը (— Նեալիք ներկայացուած է շատ հարուստ կերպով —), նաեւ Բրօնզը մինչեւ Երկաթ» են : Նոյն իսկ այս համառօտ ղեկուցման համեմատ²⁰⁷ մեծաքանակ քաղաքակրթութիւնը կամ՝ դարձեալ իւր բառով՝ «մեզու-լիքեան կուլտուրան ներկայացուած է անօրինակ հարուստ ձեւով, յուշարձանների բազմահարթ օրինակներով», ինչպէս գտաւ Հայաստանի «Հնութիւնների Պահպանութեան կոմիտէն», այլեւայլ հնագիտական արշահանքներով, եւ միեւնոյն քաղաքակրթութեան մնացորդներով՝ «բնակութեանց կենդրոնատեղիները, կուլտի տեղեր, տաճարներ, ամբողջներ, ջրանցքներ, ճանապարհներ, դամբարաններ, այրեր եւայլն», որոնք անմիջական կերպով Նոր-Քարի դարի հետ են կապուած : Մանօթ Թ. Թորամանեան ընդարձակ ցուցակ մը կու տայ այսպիսի բնակավայրերուն նոյն իսկ միայն Լենինականի դաւառին մէջ²⁰⁸ : Աւելցնենք թէ նոյն Հեղինակէն համառօտ բայց կարեւոր գրութիւն մ'ալ լոյս տեսաւ արեւմտահայ նոր պարբերականի մը մէջ²⁰⁹ : Արդ Թորամանեան քննելով նախուրարտեան բերդերը Հայաստանի մէջ՝ կիկլոպեան քարերով, նաեւ Քարեայ դարէ, կը յանդի այն եզրակացութեան թէ այս բոլոր աւերակներուն մէջ չկայ նշան մետաղեայ դործիքներու գործածութեան, ո'չ դաձի կամ կրոյ շաղախի եւ ո'չ այն ամէնուն՝ որոնք Ուրարտեան ամէն շինութեանց եւ աւերակաց մէջ կ'երեւան : Հայաստանի Քարեայ դարի մասին խօսուած է նաեւ ուրոյն յոդուածի մը մէջ²¹⁰ : Դժբախտաբար ընդարձակօրէն լոյս չէ տեսած տակաւին (— գոնէ

²⁰⁷ Հմմտ. «Օրադիր ՀՍՍՀ Հնութիւնների Պահպանութեան կոմիտէի», Թ. 3 (այն է՝ Աշխարհիք Գալանքար, Երկու Սեպտեմբր արձանագրութիւն Ռուս Ա-ի, Սարգուրի որդու) : Երեւան 1927, էջ 57, Տախտակներով : Դիտողութիւններն, ուսկից կը քաղենք, կցուած են Օձարբրդի արձանագրութեան հրատարակութեան վերջը. յատկապէս անդ՝ էջ 50—57 :
²⁰⁸ Թ. Թորամանեան, «Նախաքրիտոնական հայ ճարտարապետութիւն», ի «Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի». Գիրք Ա. եւ Բ. : Վարդաշապատ 1921—1922, էջ 207—225 :
²⁰⁹ Նոյնպէս՝ Թ. Թորամանեան, «Նախաքրիտոնական հայ ճարտարապետութիւն», ի «Ձուարք-նոց», 1929, Թ. 1—3, 6—7 (էջ 44—45, 89—90, 124—126, 230—232, 319—325) :
²¹⁰ Հմմտ. Աշխարհիք Գալանքար, Քարէ գարը Հայաստանում, ի «Նորթ», 1925, Թ. 5—6, էջ 207—232. «Մեզուլիքների» Ա-ի Ա գաւառի նշանակուած են՝ իւրաքանչիւր տեղերով, եւ մնացորդներով :

մեղի ծանօթ չէ —) ուրիշ եւ մեծագոյն դիւսմը, որ եղած է նախ «Սեւանայ լճի չրջանում» այն է՝ «մեծ ժայռերի վրայ փարուած հիերոգլիֆներ (մեհենագրեր)» : Բայց յետոյ տեսնուեցան որ «այդ գիրն լայն ծաւալուն ունի Հայաստանում», եւ «այլեւս փաստ է դառնում հիերոգլիֆեան ընդարձակ գրակալութեան գոյութիւնը Հայաստանում, որ թողել են Հայաստանի հնագոյն կուլտուրայի տէրերը» : Բայց միանգամայն «այս գիրը կապուած է յիշածս հնագոյն կուլտուրայի հետ» են : Այս մասին խոստացուած գրութիւնը, ինչպէս ըսինք, տակաւին լոյս չէ տեսած²¹¹ :

Այս է Արեւելեան Հայաստանը՝ հնութեան մէջ : Յամենայն դէպս ուրեմն այս Երկարազլուները՝ Սուրբիներ չէին : — Հաթեան չրջանին ոմանք (յատկապէս Հրոզնի) Արեւելեան Հայաստանի մէջ ալ կը գետեղեն Manda ժողովրդեան մէկ մասը, որուն բուն գանգուածը Հիւսիսային Երան կը բնակէր եւ որուն լեզուի նմոյշները կը ցուցնեն թէ Արիական ժողովուրդ մըն էր, թերեւս արդէն Երանեան երանգով²¹² : Իսկ Արեւմտեան

²¹¹ Սորադիրը կը նշանակուի այսպէս՝ «Օրագիր», Թ. 2 : Աշխ. Քալանքար, «Նախապատմական Հայաստանը. Հայաստանի մեզուլիքեան կուլտուրան, նորայայտ հիերոգլիֆները» : — Լալայեանի գրուածը՝ յետոյ :
²¹² Հմմտ. E. Forrer, ի ZDMG, 1922, p. 190, 247—249 (եւ 249—269) : Ֆորրէր այս Manda յորջորջանքը կը համարէր իբր անուն հնդկարիական Միտանացոց, այնու որ, կ'ըսէ, արդէն Գ. Հաղարմեկին Արեւելեան Հնդկիկերոպացոց Արիական կամ Հնդկիկերանեան խումբը Հիւսիսարեւելքէ մտած էր Զուսուկոզման Ասիա եւ ասոնք Նարամ-Սինի փամանակ (2755—2700) Manda կը կոչուին, եւ նաեւ 1999 Ն. Ք. կը կոչուին Mada, Բ հարաբարմեկին՝ Հաթեան Պետութեան մէկ մասը նոյնպէս Manda կը յորջորջուի : Հաթեան Օրինագրոց մէկ Հատածը (§ 54) կը յիշէ «Մանդա-Արի (Մարտիկ, Ma-an-da Zab-Mes) բայց նաեւ՝ Արք Սալայ (Sa-a-la) եւ Արք քաղաքաց Ta-ma-al-ki, Ha-ad-ra-a, Za-al-pa, Ta-aš-je-ni-a, Hi-im-mu-va (He-mu-va) : Արդ, կ'ըսէ, Hatra, Արեւմտեան Հայաստանի մէջ էր, Երասխայ Հիւսիսային րազին եւ Տարսուսի միջեւ, Hemuva հաւանօրէն Փոքր-Հայոց մէջ, եւ մնացեալ քաղաքները Մեկտինոյ չրջանակին մէջ փնտռելու է : Ասով, կ'ըսէ, Մանդա ժողովրդեան այս մասը զնելու ենք Տարսուսի հիւսիսակողման չրջանակին մէջ՝ Անտիտուրուսի եւ Բարձր-Հայոց (= Հայաստանի Լեռնաշխարհի) միջեւ : Ասորեստանեայր եւ Բարեկոյցից, կը յուշուի, Manda անունը կը գործածեն իբր «Արիք» : Եւ անոր համար Ասորդան (Ասորհազոն 681—669) «Manda-Մարտիկ» կը կոչէ զհիմերային Teušpa (բարեկարգն Gimiri, Կիմիրացի, հինպարս. Sakā Աբարմեհեան արձանագրութեանց մէջ) եւ Նարոնիդ (556—539) զԱփղահակ Մարեւ յետոյ զհիւրոս Պարսիկ կը կոչէ «Արքայ Manda-ժողովրդեան» : Անոր համար Ֆորրէր նաեւ այն հնագոյն Manda կը մեկնէ իբր Matai, Amadai, աւելի յաճախ Mada, յն. Mīdos, Հայ՝ Մար : Թողունք Ուրմիոյ լճի ափունքն յետոյ եկած Mantiano, Matieno (Ասորեստանեան չրջանի Man-

Հայաստանի եւ առհասարակ Տաճկահայաստանի մասին այսպիսի հնութեամբ ժամանակի մասին հաղիւ թէ քննութիւն մը կատարուած ըլլայ (— բացի վանայ մօտ տեղէ մը, հմմտ. յետոյ —) : Արեւմտեան Հայաստանի Hayaša յորջորջանքէն կրնանք թերեւս հետեւցնել թէ այս աշխարհամասն ալ կապուած էր թերեմն Hattiի հետ, քանի որ Haya (արդէն «Հայ» ձեւով) ծագած ըլլալու է Hatti : Կարելի է ուրեմն որ հոս ալ նախահարք կամ նման ժողովուրդ մը բնակած ըլլան, եւ յետոյ նոյնպէս Հնդկիկերոպացիներէ (— հնդկիկեր. Հայերէ —) բռնուած եւ նախորդները ձուլած :

Սովորաբար կ'ընդունուի թէ Նախաաւարքի արդէն Գ. Հաղարմեկին (Ն. Ք.) եկած ըլլան իրենց այս երկիրը (այսպէս Գամբաց աշխարհը), թերեւս գալով Կաւկասէ, այսինքն աւելի՝ անցնելով Կաւկասէ, ուսկից անցած է նաեւ Հնդկիկերոպականաց մեծ մասը, որոնք ուրեմն մեր Հայրենեաց մանաւանդ արեւելեան մասին վրայէն անցած են (օրինակ՝ Արիք են) : — Պատկերն ամբողջացնելու համար յիշենք արդէն Նախահայ թերու չրջանին Սեմական ազգաբնակու-

nai), եւ աւելի ուշ՝ Mardois : — Հրոզնի սակայն հաւանական չի գտնէր թէ Սուրբի-Միտաննիոյ Հնդկիկարեաց իրական անունն ըլլայ Manda, որ Ասորեստանեան-բարեկական յորջորջանքն է թշնամի բոլոր Հիւսիսային-Ազգաց, յետոյ փամանակաւ՝ յատկապէս Կիմիրացոց ու Մարաց : Բայց աստի, կ'ըսէ, այս յորջորջանքն առ հասարակ գործածելու չէ այն ազգունն համար, քանի որ ճշդիւ Արամեական մէկ կարծեմ թէ այն անունամբ կը կոչուէր ազգ մը՝ որ յորջորջուի (Գնտաիկեան Ազանոց լեզուն) կը կոչուի Mandājä : Նաեւ Հաթեան Օրինագրոց Manda շատ բնէ հաւանականութիւն ունի իբր Սուրբի-Միտաննիոյ Արեաց յորջորջանքն ըլլալու : «Հնդհակառակն կը կարծեմ թէ այն անունամբ կը կոչուէր ազգ մը՝ որ Սուրբի-Միտաննիոյ հիւսիսակողմը գտնուող աշխարհաց մէջ կը բնակէր եւ որուն անդամները յայտնապէս Հաթերու ծառայութեան մէջ էին» (Hrozný, «Die Länder Churri u. Mitanni»: «Archiv Or.» I, Nr. 2, p. 105—106) : Եւ կից սուրուողի՞ք Քարտէսին մէջ Manda կը նշանակուի նաեւ Երասխայ ափնայրերաց չրջանը : Նոյնպէս՝ վերջ յիշուած նոր գրուած քերէն մէջ («Archiv Or.» III, Nr. 2, p. 291—292, եւ այլուր) : Այս տեղ կը գրէ թէ Hurri աշխարհն իբր անունն տուած է անտարակոյս Hurri կամ Hurra քաղաքի անունէն, զոր Աղադնիրարի Ա ստորկետանեան արքայն կը յիշէ իբր արձանագրութեանց միոյն մէջ՝ Միտաննիոյ բազմաթիւ քաղաքներու հետ : Նոյնը կը համարի հոս ալ Ուսիսայ քաղաքը, եւ կը յուշուի «Churri անուն՝ իմ կարծեօք, բարեկական ծագում ունի, եւ բարեկարգն կը նշանակէ «քարայր» : Եւ հաւանօրէն անունը գրուած էր Ուսիսայի մօտ Նիմրուդ-Գաղի բազմաթիւ քաղաքներուն համար : Գարձեալ Moret ուսուցչապետը, կ'ըսէ, մտադիր կ'ընէ թէ Երկարազլու արձանագրութեանց երկու տեղեր՝ Նիփրատայ յիւսիսակողմեան հետ կը նշանակուին «Քարայրներ», ուստի՝ Սուրբի-Միտաննիոյ մէջ (Սնդ էջ 187) :

թիւնը՝ որ զանազան դադուքներ հիմնած էր այն տեղ, եւ արդէն Գ. Հազարամեակէն ունինք սեմական լեզուաւ բեւեռագրեր՝ մանաւանդ Կանէլ քաղաքէ, եւ սեմացի վաճառականաց դիւանն ի վերջոյ գտնուեցաւ Հրոզնիէ՝²¹³ Նաեւ յետագայ ժամանակները Յունաց ալ հասած աւանդութիւնն Գամրաց աշխարհի մէջ Սպիտակ Ասորաց մասին՝ բոլորովին մտածին բան չէր. — կէտ մ'որ հոս մեր ծրագրէն դուրս է: Բայց չմոռնանք թէ (— Հնաշուրով ուրիշ ազգեր, աւելի եւս ամբողջ Փոքր-Ասիան ուր կան նաեւ Երկաբազուխներ —) միայն իսկ Հաթեան բուն հայրենիքի մէջ կը գտնուին Նախաքարեր,

²¹³ Այս մասին յետոյ միայն նշանակենք թէ Kaneš ի հարկէ հոն ըլլալու էր, ուր անոր առեւտրական դիւանը գտնուած է արդի Կեսարիայէ գոնէ 3 ժամէ աւելի հեռու: Հրոզնի գտաւ տակաւին իբր 1000 աղբակներ: Հմմտ. Ն. Մինասեան, «Հրոզնիի պեղումները», ՀԱ, 1927, էջ 526—529: — Չարմանալի եղանակաւ Ա. Սաֆրատեան կ'ուզէ տակաւին պեղել թէ «Հաւանաբար կանէլ բուն ինքն մեզ ծանօթ կեանքին է»: Եւ ասկէ կը հետեցրնէ՝ «Նա (= արդի Կեսարիա) ունի տոնուան 5000 տարուան դրաւոր տակաւորական աւանդութիւններ: Այդ հինաւորաց աւանդութիւններով միայն կարելի է բացատրել Կեսարիայի մեր հայրենակիցները արտասովոր յաջողութիւնները գործի բոլոր ասպարէզներէ մէջ» (ԲԶՄ, անդ, էջ 430, ծն. 3): — Արդի Կեսարիոյ (— մէջը հաշուելով նաեւ յոյն ու թուրք —) վաճառականական ձիւքը կընայ մեծ ըլլալ: Բայց թէ ասի ծագած ըլլայ Սեմացի կանէլացոց վաճառականութենէն, տարբերակ ստեղծելու չեն եւ ո՛չ ալ Սեմական որեւէ ծագում կրնան ունենալ: Նոյն ինքը կը նշանակէ թէ Կանէլը բարեխաղամ գաղութ մըն էր Աբասեան Սարգոնի ժամանակ (իբր 2800 Ն. Ք.): Եւ բեւեռագիր յիշատակարանաց մէջ կան զանազան ահնարկութիւններ Կանէլի ստեղծարարական կարեւորութեան մասին: Արդ արդէն հնդկիկեր. Հաթեան տիրապետութեան շրջանին հոն Սեմացիք նախ ա՛յլ եւս տիրող դեր չունէին եւ ի վերջոյ անհետ եղան: ԺԲ. դարու ազգաց արշաւանքներն աւերակ դարձուցին՝ Հաթեան բոլոր քաղաքներն, եւ Կանէլ գոնէ այս ատեն նոյնպէս անհետ եղաւ: Այնուհետեւ դարեր ետքը երեւան պիտի սկսէր զալ ուրիշ քաղաք մը՝ Մաժակ, որ նոյնպէս դարեր ետքը Գամրաց մայրաքաղաք եղաւ, եւ որուն բնակիչներն՝ ինչպէս ծանօթ է, Տիգրան Մեծ նորակառոյց Տիգրանակերտ փոխադրեց: (Մաժակի մասին այս տեղ կը բաւէ նշանակել Յիմմեթերի գրածը՝ ՀԱ, 1900, էջ 115—116): Մաժակի բուն տեղը տակաւին որոշ չէ, որու մասին վէճեր եղան նաեւ մեր մէջ: Բայց ինչդրական է տակաւին նաեւ Եւսեբիա առ Արգէնսի-յետոյ՝ Կեսարիա կապագողովկեցոց, կամ հռոմէական Կեսարիա քաղաքի բուն տեղը. եւ նոյն իսկ Յունաստիանու Կեսարիոյ տարածութիւնը չէ որոշուած. — ինչդրերն՝ որոնց մասին տեղացի չէ երկարել: Արդի Կեսարիոյ Հայերն ի հարկէ (— թողունք Մաժակը —) եւ ո՛չ հռոմէական Կեսարիոյ հետ կրնան աղերս մ'ունենալ: Նոյն իսկ բրիտանական հնագոյն շրջանին՝ հարկէ թէ ոչ-յունացած հայ մը գտնուէր հոն: Արդի Հայեր ընդհանրապէս ամէնէն կանուխ Բագրատունաց ժամանակէն եւ անապան ժամանակի գաղթականութիւն կը համարուին (կարծիք մը Համալսարանէ կ'աւելի): Կանէլէ մնացած «աւանդութեան» մասին խօսք չի կրնար ըլլալ:

Հնդկիկեր. Հաթեան եւ Սեմացիներ, ձուլուած ամբողջութեան մը, արդէն այն հին ժամանակ: Միւս կողմանէ յիշեցրենք թէ (§ 9) ճիշդ այն տեղեր, ուր մեր Հեղինակը կ'ուզէ գնել Սուրբիններն՝ արդէն Գարեայ դարերէ, Մ. Մինասեան՝ նոյնպէս նոյն կանխագոյն շրջաններէ կը դնէր Սուրբացիներն, որոնք յետոյ իջած ըլլան Բարեւաստան եւ ստեղծիչ եղած ամէն քաղաքակրթութեան. եւ թէ նաեւ Սուրբացիք ըլլան «Հայաստիպ» ցեղէ: Չիարդեւ է՝ «Հայաստիպ» հուրրիներու եւ «Հայաստիպ» Սուրբացոց լեզուներն նոյնպէս բոլորովին տարբեր են իրարմէ, ինչպէս տարբեր է Նախաքարերմէ: Ուրեմն ունինք հին եւ ամենահին գրաւոր լեզուներ զանազան ազգերու, որոնք աւելի կամ նուազ հաւանականութեամբ ամբողջովին կամ մասամբ «Հայաստիպներ» կը համարուին: Դժուար չէ ըմբռնել թէ ի՛նչ կը հետեւի այս ամէնէն, եւ յատկապէս՝ «Սուրբական հասկացողութեան» մասին, ո՛չ նուազ նաեւ այն իբր վերջնական կողմակցութեան, զոր յառաջ կը բերենք: «Յառաջ բերուած մարդաբանական ու լեզուաբանական որոշ տեղեկութիւններէն», կ'ըսուի, «բանաւոր է հանել մի համոզիչ եզրակացութիւն» եւ այն՝ «Սուրբի կամ Սարբի հաւաքական խայր (?)»²¹⁴ անուն կրող ազգաբանակութիւնը կը համապատասխանէ Փօն Լուանի «Առմենոյիտ» մարդաբանական տիպին, որ նա կը գրաւէր²¹⁵ Հայկական Բարձրաւանդակը եւ հաւանաբար դրացի երկիրները Նոր-Քարային շրջանի սկզբին. թէ այդ Սուրբի ժողովուրդն էր Հէրցֆէլտի մասնանշած մշակոյթի ստեղծողը: Թէ հաւանաբար 4000 տարի Ք. Ա. այսպիսի յառաջացած... ժողովուրդ չէր կարող չունենալ իր գրաւոր պատմութիւնը, իր արքայական դիւանը, գոր (°) ինչպէս Սաթթիական հսկայական դիւանը մինչեւ 1906—1907, քաղուած կը մնայ մեր պատմական բնավայրի մի անկիւնը: — Եթէ 1400ին Ք. Ա. Սարբիներմով (?) բեւեռագրեր կ'արձանագրուէին Բողազքէօյի մէջ, այդ կը նշանակէ

²¹⁴ Այս «խայր» ձևը Հեղինակը հնարած ըլլալու է Սարբի եւ Սարբի ձևերն «հաւաքական» կերպով իրարու կապելու համար, ինչպէս կ'ենթադրենք. — այսպիսի յորջորջանք մ'իրական գոյութիւն չունի: ²¹⁵ Տպագրութեան վերջնական մը կայ այստեղ. որովհետեւ սպաղբուած է՝ «... որ նա կը գրուէր այլ կը գրուէր Հայկական բարձրաւանդակը» եւն (Հմմտ. ԲԶՄ, անդ, էջ 433):

որ Սուրբինները դիտէին գրելու արուեստը, եւ ուրեմն բուն իրենց մայրաքաղաքի մէջ (անոր տեղը դեռ բոլորովին անծանօթ) կը պահէին իրենց դիւանը» եւն: Մնացեալը խոստում մըն է թէ «պէտք է դիմել պատմական արձանագրութեանց՝ աւելի եւս լուսաբանելու վերեւի հայեացքը» (անդ՝ էջ 433):

Այս ամբողջը յեցած է՝ ինչպէս ըսինք, այն սխալ հիման վրայ թէ Բողազքէօյի Նախաքարերմէն ըլլայ՝ Սարբիներմէն (— ասկէ այն անշուշտ նաեւ ինքնահնար ձևը «խայր»): Թէ Սուրբիններ «Հայկական բարձրաւանդակը» կը գրաւէին, գոնէ ինչդրական բան մըն է՝ ինչպէս ըսինք: Իսկ թէ Սուրբիններու դիւանը մեր հայրենեաց «մի անկիւնը» գրաւուի, անշուշտ բարի ու ներեալ բաղձանք մըն է. բայց կը վախճանք թէ զուր ակնկալութիւն մ'ըլլայ: Սուրբի (Նախա)միտանեան լեզուաւ դիւան մը գտնուելու է հոն, ուր կը գրուէին ու կ'ընդունուէին փարաւոններու արձուցեաց հետ փոխանակած թղթերը, Միտանիոյ վաշտագանի մայրաքաղաքն, որ յամենայն դէպս Հիւս. Միջագետաց մէջ էր, ինչպէս տեսնք (§ 9). եւ ո՛չ Հայկական բարձրաւանդակի մէջ անկիւնը: Թէ Սուրբիններն ասկէ գառ եւ յառաջ ուրիշ դիւան մ'այ ունեցած ըլլան՝ կարելի է ի հարկէ, բայց եւ լուի գուշակութիւն մըն է թէ արդե՛օք եւ ո՛ւր կրնայ եղած ըլլալ (Ուռհայ-Հալէպ շրջանակի մէջ, թէ այլուր. Հմմտ. Ռաս Շամրա յետոյ): Աս այժմ մենք ուրախ կ'ըլլայինք եթէ մեզի շատ աւելի մերձաւոր եւ իրօք մեր հողի վրայ ապրող Ուրարտեանց դիւան մը գտնուէր, անոնց՝ որոնք կրնային վանայ ժոյրափորներու պատերը գրեթէ բեւեռագիր դիւանի մը վերածել, բայց որոնցմէ աղիւսագիր դիւան մը տակաւին չէ գտնուած:

Ամբողջութեան համար հոս կը յիշենք տակաւին Հեղինակին քանի մը մանր դիտողութիւններն, որոնք նոյնպէս սրբագրութեան կարօտ են: Վերոյիշեալ գերմանացի գիտնականն քննութեան առած է նաեւ բեւեռագիր գրչութեան կերպերն՝ ինչպէս Հնդկիկեր. Հաթեանի, նոյնպէս թէ՛ Նախահաթեանի եւ թէ՛ Հարբիերէնի համար, օրինակի համար թէ արդեօք եւ ի՛նչ պարագայից մէջ WA-BU եւ WA-PU վանկանիշները գործածուած են նշանակելու po եւ pu եւ մանա-

ւանդ fo եւ fu հնչիւնները²¹⁶: Արդ Ա. Սաֆրատեան ասոնցմէ Նախահաթեանի մասին դիտողութեանց հակառակ մասն յառաջ բերելու փորձ է եւ կցած է տեղ տեղ դարձնալի վճիռներ: Այսպէս կը վճռուի թէ «Սաթթի եւ Սարբի գրոյններն եւս կը թուին տեւական շփոթութեան մէջ եղած լինել Պ եւ Բ շրջնային եւ Կ եւ Գ հազարային տառերի նմանաձայնութեան մասին, ինչպէս մեզմէ շատերը այսօր: Հաւանաբար դարաւոր աւանդութեան մի արդիւնք (անդ՝ էջ 431, ծան.) : Բայց ի հարկէ դերմ. գիտնականին մտքէն անցած չէ՝ այսպիսի բան մ'ըսել: Ընդհակառակն որոշ կը գրէ թէ «g եւ k կը զանազանուին Ga եւ Ka վանկանիշերով, նոյնպէս d եւ t՝ Da եւ Ta վանկանիշերով: Ինքնուրոյն բան մըն է Ba վանկանիշն յաճախ երեւալը Pa վանկանիշն ըով, այնպէս որ հոս ալ b եւ p կը զանազանուին գրչութեան մէջ» եւն: Թողունք որ տարբերակ մտածուենք մըն է մեր արդի արեւմտահայոց մէկ մասին այլեւայլ հայ հնչիւնները զանազանելու անկարողութիւնը տանիլ կապել իբր չորս հար տարիներ յառաջ Նախահաթեանի գրչութեան կերպին հետ: Արեւմտահայոց զլիւսուորաբար այն մասն, որուն մայրենի լեզուն հայերէն չէ մնացած, դժուարաւ կրնայ հայ հնչիւններն ամբողջովին եւ ճշգրտաւ արտարել: Ծանօթ է որ այս շրջանակին համար դանակ ու քանակ գրեթէ նոյն հնչույն ունին, նոյնպէս բոր եւ փար, գայլ ու փայլ, եւ անթիւ նմաններ: Բայց հայ բարբառներուն մէջ այսպիսի «տեւական շփոթութիւն» գոյութիւն չունի, որչափ ալ արեւելահայ եւ արեւմտահայ բարբառներուն միջեւ ձայնաշրջում տեղի ունեցած ըլլայ: Աւելորդ է այս մասին հոս երկար գրել²¹⁷:

Գերմանացի գիտնականը կը նշանակէ թէ բեւեռագրութիւնը չէր կրնար նոյն լեզուին ինքնուրոյն հնչիւնները նշանակել. բայց կարելի է երբեմն նշաններ գտնել այս հնչումնց: Այսպիսի նշան մըն է որ Labarna մեծ արքային նմանաձև տիրոջը նախահաթեանի եւ բարբառական բնագրին մէջ գրուած է tabarna (— ուստի լ- եւ լ- —). ճիշդ այս

²¹⁶ Հմմտ. Forrer, ի ZDMG, 1922, p. 199—205, 216, 224—225, 228—229 եւն: ²¹⁷ Կը շատանաք յիշելով հոս՝ չր. Անտոնի, Հայ բարբառագիտութիւն: Մոսկուա 1911, էջ XII + 306: — Թողունք նշանակել բարբառներու մասին ուրիշ գրուածքներ:

տեղ ալ կը կարգանք ծանօթութիւնս՝ «Եթէ Ծորբէր գիտնար հայերէն, հաւանարար նա այդ պիտի նոյնացնէր մեր քաղաքը բառին հետ» (անդ)։ Ի հարկէ գերմ. գիտնականը գիտարար այսպիսի սխալ ըմբռնում մ'ունենար, եւ եթէ «քաղաքը կապ ալ ունենար» (— իրականին չունի —) արժէք չունէր հայերէնի համար։ Որովհետեւ ծանօթ է թէ քաղ. որմէ քաղաքը եւն, Երանանէ փոխառութիւն է հայերէնի մէջ, մինչեւ անգամ հաւանօրէն արամերէնի միջնորդութեամբ²¹⁸։ — Եթէ անպատճառ հայերէն բառի մը հետ համեմատել պէտք է՝ լաւագոյն է Յ. Կարստի կարծիքը, որ tabarnaի հետ կը կընէ հայ տէր. սեռ. տեառն²¹⁹։ Գր. Ղափանցեանի կարծիքն այլազգ է, այնու որ ta- նախածանց կը համարի²²⁰։

Նոյն հնչման համար գերմ. գիտնոյն բերած օրինակներէն յիշենք թէ «Հաթ Պետութեան ներքին գտնուող քաղաք մը կը գրուի ku-ud-bi-na-aš եւ gul-bi-na-aš²²¹, եւ Նիւրը-

կերտի շրջանին մէջ՝ Վերին Տիգրիսի աւազանին մէջ գտնուող Ku-ud-mar, ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ կը գրուի Kullimmeri, բիւզանդական աղբիւրներու մէջ chlōmarōn, հայերէն՝ Բղմար, երաներէն Kutemran (Կուտեմրան)։ Այս բոլոր դիպաց մէջ, կ'ըսէ, նախնական է հիւսիսային-կաւկասեան լեզուներէն ծանօթ տե- հնչիւնը։ Ասի կը գտնուի դարձեալ բառերու մէջ՝ Աւարերէն (հիւսիսային-կաւկասեան լեզու մը)՝ tladi («կին»), խաղերէն (նախահայ բեւեռագրութեանց) lutu (կին), Ելամերէն՝ rutu (կին) եւ Լիւվիարէն ladi «կին» եւն։ — Արդ նաեւ հոս Ա. Սաֆրաստեան կցած է դիտողութիւնս՝ «Ծորբէրի այս ստուգումներէն դիւրաւ կարելի է եզրակացնել որ Անգլիացիները իրենց lady բառը գոյցած են մեր նախահայերէնի եւ դրացիներէն» եւն²²²։

Արդ այս տեղ կան այլեւայլ խնդիրներ, զորոնք դիւրին չէ վճռել։ Նախ խնդիր մըն է թէ իրականին ի՞նչ աղերս ունին ուրարտերէն եւ Ելամերէն բառերը, աւելի եւս՝ երբ կապուի նաեւ Լիւվիարէնը։ Ասոնց վերջինս էսպէս հնդկիկեր. լեզու մըն է, երկրորդն՝ ընդհակառակն էսպէս կցողական (aggluti-

լար՝ կրնայինք յիշել Հաթեան Պետութեան ներքին «Վերին աշխարհի» վերաբերող այն դաւանն, որ յետոյ Դասական շրջանին կը կոչուէր Kolopene (Սեբաստիոյ դասար)։ Ի հարկէ A. Götze («Kleinasiens zur Hethiterzeit etc., Heidelberg 1924») այս դասական կողմիցէն հետ կը համեմատէ Հաթեան Kātapa աշխարհը կամ իբր անոր հաթեան ձեւը (անդ՝ էջ 4)։ Այս անունն ալ կրնար՝ ուրիշ անուանց պէս՝ յետոյ զաղթել դէպ ի արեւելք եւ զանազան ձեւեր ստանուլ (համա. նաեւ շատ հետոս ծանօթ՝ Կողբ. — վերնոյն ուրիշ ձեւ մըն է «Խուր»)։

²²² Կը յաւելու նաեւ թէ՛ «Այդ արմատին կ'աճանցուի նաեւ Տուտու բառը, այժմ գործածական ամբողջ Առաջնոր Ասիոյ մէջ»։ — Թէ այս Թուրքերէն համարուող բառը կապ մ'ունենայ օրինակի համար Լիւվ. lada բառի հետ, խնդրական է։ Ուրիշ խնդիր է թէ չէ՞ արդեօք մնացող այն բաղաձայն «փոքրասիական» բառերէ եւ անուններէն, զորոնք ուրիշ տեղ յիշատակած ենք, եւ որոնց մէջ կայ ճշգրիտ՝ Փոխ. Dudun, Dadas եւն, Լիւվ. Dada՝ անուն կնոջ եւն. գարձեալ Tata, Attas եւն. — Dada եւն կրկնաւոր ձեւեր են եւ պարզը՝ Da եւն (համա. «Ուսումն», էջ 183—187 եւն)։ Ասոնց բաւական մասը բնածնական ու մանկական լեզուի բառեր ու անուններ կը համարուին։ Բայց Յ. Կարստ այս ամէնը չընդունելով՝ այլազգ կը մեկնէ, եւ նախ «քարթուկ-իւրեթական լեզուական» Duda տիպարը, այսպէս՝ Լիւվիանեան Dudes, Փոխ. Dudun, Dudas, Doda եւն մաշած ձեւով՝ Dadas. — ասոնք Լուսին այն աստուածութեան յորջորջման ըլլան, սրուն նուիրական-հետպերեան ձեւն է Dido, եւ որուն ստուգարանութիւնը ասն միջոցիկէն thutha, վրացերէն thve, ththve, որոնք «լուսին, ամիս» կը նշանակին։ Նոյնից պարզ պատահական տարբերակն ըլլալու է միւս խոսքը՝ Tata, Tatta, Tottés, Tittis, Tetes եւն եւն (համա. Origines Mediterraneae, p. 473, 603—604)։

²¹⁸ Հմմտ. Հր. Անտոնով, Արմ. Բառ., Բ, 1071—1077։

²¹⁹ J. Karst, Origines Mediterraneae etc. (Heidelberg) 1931, p. 698 կը գրէ թէ Labarna անունն հետ «համընթաց գտնուող իշխանական տիրուղոր» սարբերակ tabarna ձեւով՝ կ'ուզէի համեմատել բառերու հետ՝ հայերէն տէր, սեռ. տեառն, գաղճկ. tighearna (իշխան, տէր). (համա. F. Sommer, OLZ, 1921, Nr. 12, p. 314)։

²²⁰ Գր. Ղափանցեան, Նոր Բայազէտի սեպագիր արձանագրութիւնը (Երեւան 1930), էջ 20—21. «Թերեւս այդ փոքրասիական ta- նախածանցը պատճառ լինի եւ միտաներէն tabarna (taburna, «հարման») բառի մէջ, որի հասարակը առկա է barna-šea («իւր պարտաւորութիւն» ըստ Հրոցնի)։ Իսկ ծանօթութեան մէջ կ'ըսէ թէ «Մենք կարծում ենք որ խեթերէն tapar («իշխել») արմատը արարողական ձայնով ունի եւ հաւանօրէն նոյն ta- նախածանցով. համա. tapariaš (իշխող), taparta (իշխեց), taparha (իշխեմ). — ինչպէս եւ alitapara աստուանունը, որ ըստ իս նշանակում էր «բոլորին իշխող» համա. ուրարտերէն ali (բոլոր)։

²²¹ Այս տեղ՝ քաղաքանունը կցած է Սաֆրաստեան տեղագրական «Մուֆարդիմ-Նիքրկիբրու մարզին մէջ»։ — կարծենք պարզ շփոթութեամբ։ Որովհետեւ Հաթ Պետութեան ներքին գտնուող քաղաք մը չէր կրնար Նիքրկիբրի մարզին մէջ ալ ըլլալ, որ սահմանարկ Հաթ Պետութեան չէր վերաբերեր, ինչպէս արդէն տեսնուի վերին ուրիշ առթիւ (համա. § 9, ծն. 184—185)։ — Նկատենք թէ Ա. Սաֆրաստեան անունն նմանութիւն մ'առիթ առնելով՝ կը գրէ համեմատութիւնս «Այս Գուլիբնաշ տեղանունը ամփիլիփորթի պէտք է նոյնացնել Սատուի Ուլր-Կուլր գաւառին հետ, Դալորիկէն հարաւ-արեւելք դէպ ի Մուֆարդիմ»։ — Սակայն գոնէ շատ վիճելի է այսպէսն որ քաղաքը Հաթեան Պետութեան ներքին գտնէր, ուստի գոնէ եփրատէ արեւմուտք, եւ ո՛չ թէ Ալեքի կամ Աղճնեաց մէջ։ Դարձեալ «Կուլր» նոր (ճշգրիտ խօսելով՝ քրիստոս հնչմամբ) ձեւ մըն է, մինչ մենք կը հնչենք անունը Խուլր կամ Խուլիփ։ Անուան հնութեան աստիճանը տակաւին քննութեան կարգու է։ Եթէ նմանութիւն մը միայն բաւական ըլ-

© National Library of Armenia

native) լեզու մը։ Այս պարագային՝ եթէ իրօք նոյն բառն է, փոխառութիւն մ'ըլլալու է. բայց՝ ի՞նչ լեզուէ։ Գերմանացի գիտնականը նախնական հնչիւնը կը գտնէ Աւարերէն tladi բառի մէջ։ Արդ միշտ խնդրական բան մըն է, ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ ըսինք, կաւկասեան որեւէ արդի բառ մ'առնուլ եւ համեմատել գոնէ 25 եւ աւելի դարեր հին բառաձեւերու հետ, կարծես թէ կաւկասեան բառաձեւ մ'անփոփոխ կրնայ մնացած ըլլալ այսչափ դարեր։ Ուստի լիակատար նմանութիւն մ'աւելի ալ խափուսիկ է յաճախ։ Բաց աստի չի մ'աւելի խափուսիկ կ'ընէ «tladi» գրչուութիւնը (թ. tladbi), որ սակայն գիտնոց ընտրած մէկ ուղղագրութիւնն է, որ բուն հնչիւնը չի նշանակեր. վասն զի բուն հնչիւնը՝ մէկ տառի հնչիւն է, ի հարկէ լիովին ինքնուրոյն. այսինքն բուն «t» է՝ բայց այնպէս որ գոնէ եւրոպական ականջը կարծած է միտան լսել նաեւ «l» մը։ Նշանաւոր կաւկասագէտ մը, որ «l» ձայնի հնչմանց այլեւայլ կերպերը կը նկարագրէ, այս հնչման համար՝ զոր ուրիշները «tl» (նաեւ «tll») ուղղագրած են, ընտրած է պարզ «t» գրչութիւնը (ուստի «t: adi») ²²³։ Բաց աստի նշանաւոր լեզուագէտն Ս. Բուզգէ՝ լիւվիարէն այն բառին վրայ խօսելով՝ կը նշանակէ ի հարկէ նաեւ աւարերէն նոյն բառը, բայց իրաւամբ կը յաւելու թէ ի՞նչ աղերս ունին անոր հետ կարարգերէն thly (կին), շապուղերէն itl (ամուսնացեալ այր) ²²⁴։ Յամենայն դէպս այս բառաձեւերը կը ցուցնեն թէ նաեւ Աւարերէն այն բառը ծագած է ուրիշ ձեւէ մը։

Նոյն գիտնականը չի կարծեր թէ լիւվ. lada փոխ անունած ըլլայ կաւկասեան լեզուէ մը. ուստի ուրիշ մեկնութիւն մը կ'առաջարկէ։ Հայերէն եղար, կ'ըսէ, կը նշանակէ

²²³ A. Durr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen (Leipzig 1928), p. 29—30: կ'ըսէ թէ այս «t» հնչիւնը համար ո՛չ թէ լեզուին ձայնը պիտի գործէ (պարզ t), այլ լեզուին աջ եզրը միայն եւ այն՝ բաւական երկար։ — կաւկասեան ուրիշ լեզուի մը հնչմանց մասին գրած է ուրիշ գիտնական մը, այն է՝ N. Jakovlev, Übersicht über die tscherkessischen (Adygheischen) Dialekte und Sprachen: «Caucasica», fasc. 6, 1. Teil, 1930, p. 1—19 եւ Taf. I—X, Lautverzeichnis (Nr. 1—97): Արդ հոս «t» հնչման իբր 7 եղանակաւորումներ նշանակուած են, եւ եթէ նաեւ 3 հատը գտանք՝ իբր աւելի «p» հնչման համար, կը մնան գոնէ չորս հնչիւններ՝ «t»-ի տեսակներ (համա. տեղ. Taf. III, Nr. 46—54)։

²²⁴ Sophus Bugge, Lykische Studien, I (Christiana 1897, pp. 91), p. 77—78. համա. նաեւ p. 3, 24 եւն։

«ամուսնացեալ կին, ամուսին»։ Ասի կ'ենթադրէ հին *elarā մը։ Հաւանական կը կարծես թէ լիւվ. lada նոյն է հայ. եղար բառին հետ եւ կ'ընդունիմ թէ lada բառի մ ձայնը ծագած ըլլայ r-է՝ եւն ²²⁵։ Միայն թէ, ինչպէս ուրիշ տեղ մը նշանակած ենք, զարմանալի բառ մըն է այս հայերէն եղար, որ գործածուած է միայն մեր Յունարաններէն «Պիտոյից գրոց» մէջ՝ երկու տեղ. իսկ անկէ դուրս որեւէ հետք չի գտնուիր մատենագրութեան մէջ, եւ նաեւ անծանօթ է արդի որեւէ հայ բարբառի ²²⁶։ Իսկ Յ. Կարստ հայադէտը նոյն համեմատութեան կը կցէ ուրիշ մասեր, եւ այն՝ հետեւեալ պարագայի մէջ։ Ինքը կը կարծէ թէ Լիւվիարէն, Կիլիկիերէն եւ Կապպադոկիեան-Հաթերէն երբեմն մերձաւոր եղած ըլլալու են հնասիական լեզուի մը, որ Ենիսէ-Օստեակերէնի կամ Կոտտերէնի տիպարէն էր. եւ իբր ապացոյց ասոր կը դնէ՝ ի միջի այլոց՝ համեմատութիւնս. «Կոտտերէն afit (կին), հայ՝ ալիմ, աղջիկ. եւ եղար < *lari, *ladī (ամուսին) = Լիւվիարէն lad(a) «կին» = բրիտաներէն lady (վերջինս Լիւվի-Տիւրանեան նախախառն մեկած է՝ ինչպէս Lord եւ ուրիշ զանազան բառեր)» ²²⁷։ Նոյն հայերէն բառերը պահած է ուրիշ տեղ մ'ալ, ուր սակայն լիւվ. lada այլազգ մեկնուած է ²²⁸։ Անգղ. Lord բառին համեմատութիւնն Ետրուսկարէնի նման բառին հետ կրկնած է նաեւ այլուր ²²⁹։ Այս կարծիքն ունեցած են նաեւ ուրիշներ՝ ինչպէս նաեւ lady բառին համար ²³⁰։

²²⁵ Անդ, էջ 77: Հմմտ. նաեւ Հր. Ան. Արմ. Բառ., Բ, 687—688։

²²⁶ «Ուսումն», էջ 204։

²²⁷ Հմմտ. Origines Medit., p. 89։

²²⁸ J. Karst, Atlantis und der Liby-Athiopische Kulturkreis, Heidelberg 1931: Այս տեղ էջ 55—57 «Լիւվիարէն եւ Լիւբիարէն» գլուխ մը կ'ըսէ համեմատութեամբ, որոնց մին ալ է հետեւեալը. «Լիւվ. lada = Նուրա id, iden (կին) = la + id (en) = «կողակից, ամուսին»։ կամ՝ աւելի հաւանօրէն = «կողակից, ամուսին» + id (անձն. մարդ), բարէա ula, wula («կանայք») + id (անձն. մարդ), ildo, յթ. elin (ամուսին, կին)։ Հմմտ. հայերէն ալիմ եւ աղջիկ, եւ էլար (ամուսին)»։ — Անդ՝ էջ 56։

²²⁹ J. Karst, Origines etc., p. 30, 70. «Ետրուսկ. la.θ՝ Լիւվիական-Տիւրանեան ներքինալի մը մէջ շարունակուած է բրիտաներէն բառովս Lord (lawrθ)»։

²³⁰ Ս. Բուզգէ (Lyk. Studien, p. 3) կը նշանակէ թէ որդէն 1841ին Sharpe տեղիկային համեմատած էր Լիւվ. lada իւր լեզուի lady բառին հետ։ Այս կէտը ծագուելով ասած էր Կրէշմէր («Ներածութիւն Պատմութեան Յունարէն լեզուի», էջ 372. — զոր ծոյս մասին՝ հմմտ. յատկապէս «Փոքրասիական լեզու» մեր գործոյն մէջ՝ «Ուսումն», էջ 173—195, եւ յաջորդները)։

